

Доцент Др *СИНИША МИШИЋ*
Филозофски факултет
Београд

ТОПОНОМАСТИКА КАО ИЗВОР ЗА ИСТОРИЈСКУ ГЕОГРАФИЈУ (ПРИМЕР ПЉЕВАЉСКОГ КРАЈА)

Називи који су остали сачувани у именима разних топонима су својерсно сведочанство о прошлим временима и људима који су на тим просторима живели. Имена планина, река, насеља, географских крајева, нису подлежна честим променама и неретко чувају успомену на давно прошла времена. Слично се може рећи и за микротопониме, мада је ту процес промена динамичнији, посебно у XX веку са убрзаном урбанизацијом друштва. Топонимија у већини случајева не може бити сама себи довољна као историјски извор, већ је нужно знање до кога се дође преко топономастике користити у комбинацији са другим врстама историјских извора. Сама по себи је важна чињеница о спознавању простора на коме су се одигравали историјски догађаји, што за старија раздобља историје често није ни мало лак задатак. Сам простор пружа одређена сазнања (жупски предео, висораван, долина реке, планина) о животу који се на њему одвијао, а додатну информацију о том животу пружа топономастика посматране територије. Проучавање и убикација топонима има велики значај за историјску географију, која је код нас и почела свој развој управо проучавањем средњовековне топономастике.¹ У свом бављењу топономастиком историјска географија користи резултате других дисциплина, као што су филологија и археологија.² Без сведочанстава топономастике наша сазнања о многим друштвеним делатностима или етничким скупинама била би далеко сиромашнија.

¹ Преглед развоја историјске географије код нас са библиографијом види у М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978 (предговор С. Ђирковића).

² Уп. А. Лома, *Топонимастика и археологија*, Ономатолошки прилози 10, Београд 1989, 1-31.

Ова констатација се посебно односи на средњи век, због великог недостатка писаних извора. На пример драгоцен су сведочанства топонимије о распрострањењу одређених биљних и животињских врста на Балкану у старом и средњем веку. О присуству тура, зубра или рецимо дабра на нашим просторима много речитије од писаних извора говоре топоними као што су Туренско поље, села Турово, Турије, Зуброва Река или три средњовековне жупе по имену Дабар.³ На другој страни, преко помена дубрава (храстових шума) у нашим средњовековним повељама, и праћењем очуваних топонима са овим називом, могуће је доћи до низа закључака о распрострањености храстових шума у средњовековној Србији. Овим се примери не исцрпљују, али показују важност топономастике у проучавању историје њла, што је један од основних задатака историјске географије.

Мало је данас географских назива за које се са сигурношћу може утврдити како су и када добили своје данашње име. Многи топоними и хидроними су често веома давног порекла и сежу у илирске и келтске корене. Словени су нека ранија географска имена прихватили у неизмењеном или незнатно измењеном облику. Добар пример за то су хидроними Тара и Ђехотина, или Дрина, или планина Дурмитор. Скоро све наше веће и средње реке и данас носе своја античка имена, очигледно предримског порекла (Дунав, Драва, Тимок, Лим, Пива, Ибар, Дрим).⁴ Код неких географских назива дошло је до прераде облика (Морава, Неретва) или прилагођавања изговору (Naissus – Ниш, Арса – Рас). Већина насеља, као и мање реке и велики број микротопонима добијали су нова, словенска имена (на пример Београд).⁵ Трага у топонимији српских земаља оставила је и хришћанска терминологија, где се могу разликовати два слоја: латински и грчки. Словени су хришћанску терминологију најпре преузимали од других, раније християнизованих народа, да би тек након мисије солунске брћае почели са масовнијим превођењем хришћанских термина. На старосрпском тлу од адстрата првенствено треба рачунати са романским говорима проистеклим из балканског вулгарног латинитета. Такви су топоними Смедерево, лево од Ђехотине (по Светом Димитрију), Бисерка (црква), Кричани = Кричак, потврђени од XI до XIV века.⁶ Трагове староседелачког хришћа-

³ Опширније види С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995), 51–66.

⁴ *ИСН I*, Београд 1981, 131 (П. Ивић).

⁵ *Исто*, 131–132.

⁶ А. Лома, *Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском њлу*, Ономастолошки прилози 11, Београд 1990, 1–18.

нства народно предање чува под називом *црквина*, а на пљеваљском терену их има тридесетак. Постављање цркве у гробље са стећцима сведочи о процесу уједињавања Срба и староседелаца у истој вери. Такве примере имамо на Илином Брду код Пљеваља, у селима Љутићи и Побраће.⁷ Само Илино Брдо је вероватно названо по Светом Илији као хришћанској интерпретацији Перуна.⁸

Поред сведочења о ранијим становницима, о односу са Србима и продору хришћанства топоними нам пружају посредне податке о флори и фауни, о привредној делатности (на пример топонوماстика о рударској терминологији и рударима – Сашка Река, Штона, Шајбна), карактеру тла (Слатина), о социјалним и економским односима (Ступ, Мекота), о распрострањености одређених пољопривредних култура (Ланиште, Ражано Поље). Топонوماстика са оваквим значењима среће се на свим просторима српских земаља, па тако део те топономастике сусрећемо и у пљеваљском крају. Без амбиције да се исцрпу сви примери, овде ће бити указано на неке од карактеристичних топонима, пре свега микро-топонима у овом крају, на којима ћемо показати значај топономастике за историјску географију.

У хидронимији пљеваљског краја примећујемо исто правило као и у другим областима. Веће реке, као што су Тара, Ђехотина, Лим носе предсловенске називе, а мање (Брезница, Козица) носе словенска имена. Исти је случај и са већим планинама, али планински венци Лисац и Ковач носе српска имена и сведоче о фауни и једном од најстаријих заната код Срба.⁹ Поред Црквине или Црквишта, за које смо већ напоменули да су чести у микротопонимији пљеваљског краја, такође је чест и топоним Градина или Градиште и њему близак Кулина.¹⁰ Сама реч у основи значи рушевину старог града, у пракси је то обично доминантан, теже приступачан вис са траговима утврђеног насеља.¹¹ Код овог топонима, као и код многих других, за његово потпуно тумачење (време

⁷ Ј. Кнежевић, *Материјални трагови из периода раног хришћанства у пљеваљском крају, Подрињу и Полимљу*, Брезнички записи 1–2, Пљевља 1990, 3–14.

⁸ А. Лома, *Везана митолошка назвања у топонимији*, Ономатолошки прилози 8, Београд 1987, 37–50; М. Војиновић, *Пљеваљски крај, Прошлост и порекло становништва*, Пљевља 1993, 221–223.

⁹ Види С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, 54. О Брезници види Г. Томовић, *Брезница*, Гласник Завичајног музеја 1, Пљевља 1999, 69–76.

¹⁰ Види секцију Пљевља 1: 50.000.

¹¹ П. Скок, *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика I*, Загреб 1971, 602–603; *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 124 (М. Поповић) = даље ЛССВ.

настанка, значај, обим и карактер) неопходна су теренска и архолошка истраживања. Скретућемо овде пажњу на једну такву *Градину* на којој су у току прошле године извршена теренска истраживања.¹² Ради се о Градини код Доњег Дупца у Подковачу. На самој Градини постоје остаци тврђаве, испод које протиче река Козица. Теренским истраживањем околине Градине уочена је занимљива микротопонимија, што нас доводи до закључка да када је у питању топономастика поља истраживања која се не могу заобићи у историјској географији су катастар и теренска истраживања. Испод Доњег Дупца, на путу између Прехара и Градине ишао је каравански пут чији су остаци јасно видљиви у дужини од око 50 м. Мештани овај потес зову Калдрма, а реч је очигледно турског порекла. Од Калдрме према Градини налази се велика некропола, са преко стотинак надгробних плоча. Судећи по величини некрополе у близини је морало постојати неко насеље, а не само тврђава. Међутим, историјска географија се овде мора зауставити и уступити место археологији која би својим методама испитала објекат и након тога би на основу укупних резултата било могуће дати целовиту слику о овој, а и многим другим Градинама. Поред ове Градине је долазио пут од Буковице који је преко Страховог Дола ишао у Полимље. Задатак тврђаве на Градини је свакако био да штити овај пут, а о томе посредно сведочи један топоним у близини Градине, а то је потес Варда. Сама реч значи исто што и стража, уствари место где је стајала стража.¹³ Очигледно да је на овом месту некада стајала стража из тврђаве и надгледала пут. Топоним је грчког порекла, што упућује на његову старину, а тиме посредно и на старину Градине. Овде имамо два топонима један поред другог и у уској вези са Градином. Једно је Варда, друго Калдрма и они сами по себи могу да сведоче о континуитету тврђаве, а и путног правца у једном дугом временском периоду од средњег века до турског доба. Свака *градина* би из ових разлога морала бити историјско-географски испитана, а затим и археолошки истражена. Историјска географија се бави укупним амбијентом око локалитета, а археологија самим локалитетом.¹⁴

У топономастици нису ретка имена насеља према личним именима или презименима. Таквих топонима има и у пљеваљском крају (Ђур-

¹² Екипа Историјског института САНУ и Филозофског факултета УБ вршила је историјско-географска истраживања у пљеваљском крају крајем маја и почетком јуна 2000. године.

¹³ ЛССВ, 68 (С. Мишић).

¹⁴ Уп. Ј. Калић – Д. Мркобрад, *Истраживање целине: српско средњовековно друштво*, Гласник САД 4, Београд 1987, 31–36.

ђевића Тара, Отиловићи, Драгаши, Леово Брдо, Бољанићи, Рађевићи, Жидовићи).¹⁵ Та имена нам често не значе пуно, ако сем легендарног, нема основа у изворима за повезивање са неком историјски познатом личношћу. У том погледу треба овде скренути пажњу на један интересантан топоним под називом Немања, који се налази у близини села Шљиванско у регији Хоћевина.¹⁶ Усред Немање налази се микротопоним Крш на коме се виде остаци четири објекта. Изнад њега је топоним Царево Гувно. Испод Крша протиче Немањински поток. На дну Немање, испод Пољане, код Златног (Царевог) врела налазе се остаци цркве Св. Спаса, а у народу се овај локалитет зове Немањића Црквине.¹⁷ Пут из Крушева води преко Немање за Шула и Бобово. Простор подсећа на градину или можда двор. Топономастика и традиција овог краја је јако везана за име Немања. Наравно, без археолошких истраживања тешко је рећи нешто одређеније, али име топонима очито сеже у далеку прошлост и могуће га је повезати са Стефаном Немањом, оснивачем државе Немањића, или са неким властелином истог имена, а са ових простора.¹⁸ Оно што је сигурно то је чињеница да целокупна микротопонимија упућује на период средњег века. Такође, топоними у пљеваљском крају као што су Царево поље или Краљева гора упућују на средњовековну српску државу и њено присуство. Тачније на постојање владарског домена у пљеваљском крају.

Што се тиче присуства одређених животињских и биљних врста у топономастици пљеваљског краја, већ је скренута пажња на планину Лисац и истоимени врх (1437). У Премћанима, на Крагујеву Брду налази се такозвано *џрчко џробље*.¹⁹ Топоним сведочи о присуству сивих соколова, који су у средњем веку и у турско доба узгајани за лов.²⁰ Овај назив за сокола је чест у народним песмама. У регији Илино Брдо, постоји село под називом Видре, које у себи чува успомену на ову животињу која је у средњем веку ловљена због крзна којим су трговали, како домаћи, тако и страни трговци.²¹ Најчешћи топоним који сведочи о распрострање-

¹⁵ М. Војиновић, *Пљеваљски крај*, одговарајуће стране о овим насељима.

¹⁶ Локалитет је између Шљиванског и Какмужа: М. Војиновић, *Пљеваљски крај*, 206.

¹⁷ Ј. Кнежевић, *Материјални трагови из периода ранохришћанства*, 3–14.

¹⁸ Половином XV века у Дубровнику се помиње породица Немања, пореклом из овог краја.

¹⁹ М. Војиновић, *Пљеваљски крај*, 14.

²⁰ Види С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, 51–66.

²¹ *Исти*, 55.

ности одређеног биљног прекривача, јесте Дубрава.²² Термин потиче из средњег века и означава храстову, уопште жирородну шуму која се не крчи. О старини топонима сведоче и жупа Дубрава у Хуму и жупа Дубравница између Параћина и Ражња.²³ Постојање ових топонима у пљеваљском крају сведочи о присуству оваквих шума у средњем веку. Имена села као што су Врбово североисточно од Пљеваља, или Бреза у Матаругама, Јасике у Бољанићима, а у регији Оџак Расно и Јасен сведоче о некадашњој распрострањености ове врсте дрвећа на овом простору, као и о словенском пореклу имена, а тиме и становништва које је ту живело. На посредан начин, о карактеру биљног прекривача, али и о економској употреби, слично као и *дубрава*, сведочи и топоним Луг или Лугови.²⁴ Иначе је овај топоним раширен по свим српским земљама и често се помиње у нашим повељама. Лугови се састоје од ситнијег шумског растиња и траве, увек се налазе у низинама, а у њима се често смештају пчелињаци. Били су подесни и за крчење.²⁵ И у пљеваљском крају ови топоними су у низинама и питомим крајевима.

Преко топономастике, повезане са теренским истраживањима, могу се извести и одређени закључци о привреди посматраног краја у прошлости. Овакви подаци су посебно драгоцени за она подручја за која скоро да не постоје писани извори. Пошто су у питању процеси дугог трајања и великог територијалног распрострањења, могуће је на основу података из топономастике вршити компаративну анализу са подручјима која су богатија изворима. На пример у пљеваљском крају постоји село под именом Катун северозападно од Оџака. Обиласком терена може се закључити да су многи предели у овом крају идеални за сточарство. Уз податке у писаним изворима о власима знамо да је у пљеваљском крају у средњем веку и у турско доба било развијено сточарство. Нема разлога да се не предпостави да су социјални и економски односи и начин привређивања влаха у пљеваљском крају у средњем веку, били исти као и влаха рецимо у Хумској земљи, о којима имамо доста архивских података.²⁶ Топономастика нам такође често открива карактер земљишта и његову намену. Називи као што су Лаз, Лазови сведоче о томе да је то некада била крчевина из чега се може закључити да је пљеваљски

²² Види секцију *Пљевља 1: 50.000*.

²³ ЈССВ, 171 (С. Мишић).

²⁴ Секција *Пљевља 1:50.000*. Постоји село овог имена и неколико топонима.

²⁵ Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских 2*, Београд 1863, 21; ЈССВ, 374 (С. Мишић), Највише се лугова помиње у дечанској и светоарханђеловској хрисовуљи.

²⁶ Уп. С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 202–208.

крај у средњем веку био густо насељен и да је становништво у недостатку обрадивих површина преузимало крчење шума и њихово претварање у обрадиве површине. Поједини топоними упућују на средњовековне врсте ораница и сведоче о сигурном постојању развијене земљорадње у пљеваљском крају, иако о томе нема писаних извора. Тако топоним Мекоте, што је име једног потеса у Подковачу, сведочи да су ту некада сејане житарице. Термин иначе означава припремљене површине за сејање житарица које су настале разоравањем заледијеног или запуштеног земљишта и на којима се бар три године узастопно могу сејати житарице. Уже значење мекоте је исто што и угар.²⁷ Топоними као што су Ступине у околини Готовуше и Ступ уз Тару, северно од Прошћења, упућују на постојање властеоске резерве на овим просторима. Ступ иначе означава већи комад обрадивог земљишта који обликом подсећа на правоугаоник (стуб) и који феудални господар непосредно искоришћава. То су груписане оранице, читави потеси и никада не припадају земљорадницима, већ феудалцу.²⁸ Имена ових топонима сведоче о развијеним феудалним односима у пљеваљском крају, такође и о развијеној земљорадњи у појединим, за то погодним областима. У околини Готовуше постоји и потес Бразда, што такође сведочи о интензивној земљорадњи на овом простору у средњем веку. Поред гајења житарица, судећи по топонимастици, у пљеваљском крају је гајено и индустријско биље, као што је лан. О томе сведочи топоним Ланиште у близини Премћана. Лан се у Србији највише гајио у средњем веку, да би га у турском периоду постепено потисла конопља.²⁹ Ово Ланиште је у близини Таре, што је значајно због топљења лана.

Теренским истраживањима у пљеваљском крају су на више места откривени трагови рударске делатности и микротопонимија везана за рударску делатност. Пошто су Турци преузели највећи број термина од Срба, који су их опет преузели од Саса, овде је јако тешко без помоћи писаних извора, одредити време коме топоним припада: средњем веку или турском добу. Остаци рударске делатности постоје у Козици, у Матаругама, у Отиловићима село Рудница својим именом сведочи о рударској делатности, у Шулама такође има трагова рударства.³⁰ Трагови рударске

²⁷ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 113–114.

²⁸ ЛССВ, 718–719 (С. Мишић). Детаљно види М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 89–91, 96–98.

²⁹ Види о томе С. Мишић, *Гајење и прерада лана и коноплје у Србији XIV–XVI века*, ИЧ 39 (1992–1994), 47–57.

³⁰ М. Војиновић, *Пљеваљски крај*, 93, 157, 236.

производње су на више места присутни и у највећој и најслабије истраженој регији пљеваљског краја – Буковици. На овом простору је теренски истражен, прошлог лета, рудник у близини села Кржава, а у непосредној близини садашње карауле Мељена и истоименог засеока.³¹ Брдо поред села мештани зову Градина и ту се налази велики број рупа, остатака старих окана. Постоје ходници испод читаве Градине, а главни улаз је на источној страни поред Биљинске воде. Интересантно је једно вертикално окно, дубине преко 15 м, потпуно озидано циглом, које вероватно представља штону. Топономастика око Градине упућује на закључак да је ово некада био веома активан рудник. Испод Пакленице, суседног брда до Градине, а на ушћу Врањачког потока у Кржевску реку, налази се потес Варошиште, али су ту наноси муља велики тако да никаквих видљивих остатака нема. Изнад Варошишта у Зеленој Луци налази се шљакиште (велика гомила згуре), а место се зове Топионица. Изнад Топионице је Михаља гора, а вода на Топионицу је довођена са Бавчића реке, где су још увек видљиви остаци ваде. Од уласка у окно на Градини код Биљинске воде, до Топионице има око 2.5 км. И без археолошких истраживања, на основу видљивих остатака и микротопонимије може се закључити да се овде ради о рударском центру са рудником, топионицама и насељем. Археологија би требала да определи време активности овог центра, мада у овом случају постоје и одређени писани извори који нам могу у томе помоћи. Наиме, у турском попису из 1475–1477. године уписано је село Кржава, као рудник гвожђа, па је зато било хас султана. Насеље је имало 114 домова, 32 топионице и 10 самокова.³² Из овога се може закључити да је то био значајан рудник гвожђа, а можда окна на Градини представљају део тог рудника. Пошто је ово први попис Херцеговине, рудник је морао бити активан и у време власти Косача над овим пределима. Неки од одговора на ове проблеме били би потпунији када би се на локалитету обавила и археолошка истраживања и тако истражила једна целина.

Одређена топономастика нам својим називима сведочи о квалитету земље, о карактеру тла на коме је настала. Ако су та имена потврђена на другим теренима у писаним изворима, пре свега повељама, може се претпоставити њихова старина и у пљеваљском крају. У том погледу карактеристичан је назив села Слатина у Бобовској регији. Ово име обично сведочи о карактеру тла – слатинастом земљишту. Из извора је добро познат забел Слатина у Метохији. Међутим, Слатина изнад

³¹ Истраживачка екипа је овде била 27.05.2000, а главни информатор за микротопономастику био је Милован Срдновић, мештанин из Мељене.

³² А. Аличић, *Поименични йопис санџака вилајета Херцеговина*, Сарајево 1985, 7–8.

Бобова је типична карсна висораван, са вртачама и без слатинастог земљишта.³³ Очито је да су мештани ово име донели са собом из крајева одакле су дошли. Ово је један од очигледних примера неопходности теренске провере изворног материјала који пружа топономастика. Једном насељу или потесу често име даје нека хидролошка или друга карактеристика присутна на терену. Такав је на пример случај са селом Вруља у Матаругама.³⁴ То је термин који се среће у нашим средњовековним изворима и означава место где вода избија у кључевима као да ври, синоним му је топоним Пиштало, Пишталина, који је чест у Приморју.³⁵ Иначе у атару овог села постоји *ѓрчко ѓробље*, што сведочи о његовој старини. Чест топоним у пљеваљском крају, обично уз реку, јесте Лука, као на пример потес уз Тару. И овај термин сусрећемо у повељама, а означава питом, уски појас обрадиве земље у кањонској долини неке реке (Тара, Лим). Северно од Доњег Градца налази се потес Стублине, који представља такође врсту хидронима из старосрпског језика. Стубла је термин који означава врело или јак извор.³⁶ Без намере да се исцрпу сви топоними из пљеваљског краја, јер би то захтевало читаву студију, упозорили смо на нека важнија методолошка питања и начин тумачења топономастике од значаја за историју и историјску географију. Треба овде истаћи да топономастика говори и о начину привређивања зависног становништва у средњем веку. Довољно је подсетити на село Грнчари из наших повеља. У пљеваљском крају, источно од Орље, постоји топоним Седлари, а изнад њега топоним Лончари.

Поред сведочанстава у топономастици о илирском, римском и српском присуству у пљеваљском крају, један број топонима сведочи и о присуству турске власти и друштвених и економских односа турског доба. Такви су топоними: село Чардак, потеси Скендеровина, Чауш, Оцин гај, Јакупов гроб, Бегова Локва, или Шејтан Кула у близини Премћана и топонима Ланиште.³⁷ Ово су топоними настали у новом веку, после доласка Турака, и у односу на осталу топономастику у пљеваљском крају они су далеко ређе заступљени.

Можемо дакле, закључити да је топономастика важан извор за историјску географију, посебно за топографију, али и за проучавање

³³ Види М. Војиновић, *Пљеваљски крај*, 172.

³⁴ Исто, 90.

³⁵ *Рјечник ЈАЗУ* 21, Загреб 1973, 579.

³⁶ С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Београд 1992, 18–19.

³⁷ Секција *Пљевља 1:50.000*.

друштвених и привредних прилика. Посебно је важна за проучавање изгледа и распрострањености биљног прекривача, као и у изучавању распрострањености и заступљености животињских врста у прошлости, на тлу српских земаља. Подаци добијени из топономастике морају се комбиновати са другим врстама извора и истраживања. За употребу топонима као извора за историјску географију незаобилазна су истраживања у катастрима и на терену. Многи микротопоними који пружају значајна обавештења о прошлости нису убележени на топографским картама, ни у катастрима (Немања) и до њих је могуће доћи само теренским истраживањима. Такође је за истраживача битно да на терену уочи амбијент око једног топонима који може бити додатна информација о проблему који се истражује. Било би добро да оваква, историјско-географска прате адекватна археолошка истраживања јер се она међусобно допуњују.

Prof. Siniša Mišić, Ph.D.

TOPONYMY AS A SOURCE FOR THE HISTORICAL GEOGRAPHY (EXAMPLE OF THE REGION OF PLJEVLJA)

Summary

The names that had been kept in the toponymy are valuable testimony about the past, even very distant. All through the Serbian lands, the Illyrians, Celts, romanized population, the Serbs, and at the end the Turks had left their marks in the toponymy. Toponymy is a valuable source for the historical geography, especially for the period of the Middle Ages. The names could be a testimony about the presence of some historical figure (Nemanja), of early Christianity (Ilino Brdo), about the character of the land and extension of certain plants (Slatina, Dubrava, Lugovi, Laz), presence of certain type of fauna (Lisac, Vidre, Kragujevo Brdo), about the economic and social relations in the Middle Ages (Kraljeva Gora, Mekote, Stupine, Stup). Of the special importance is mining terminology present in the toponymy (example of Kr̂ava and the neighboring mine).

Toponymy as historical source must be used together with other sources (written, material). For the collection of the toponomastic material needed for a historian, the research in the cadastre, as well as in the field is very important. Also, the cooperation with philology and archeology is needed. The region of Pljevlja is very rich in toponymy, since the Illyrian times onward. Specially rich and important is pre-Turkish toponymy, testifying about the intensive living in these areas in the Roman times, as well as in the Middle Ages.